

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

פרשת תולדות: הפרשה ללא נתינה

לפני שנים רבות בארץ ישראל, בשנת תרנ"ט, התפרסם מכתב חריף ביותר בעיתון 'הצפירה', אחד העיתונים העבריים החשובים באותם הימים. על המכתב חתומים רבה של ירושלים, הרב שמואל סלנט ורבה של יפו והמושבות הרב נפתלי הרץ הלוי וידנבוים, בו הם מאיימים לדווח לברון רוטשילד על מעשיהם הנלוזים של הכורמים, ובכך הוא יימנע לרכוש מהם את הענבים ליקב בראשון-לציון.

מהם מעשיהם הנלוזים של הכורמים, שבעקבותיהם התפרסם מכתב חריף כזה?

בפרשת השבוע מתואר שבעקבות הרעב ששרר בארץ ישראל, ירד יצחק לגרר: "וַיְהִי רָעַב בְּאֶרֶץ... וַיֵּלֶךְ יִצְחָק אֶל אֲבִימֶלֶךְ מֶלֶךְ פְּלִשְׁתִּים גֶּרָרָה"¹. לאחר שהקב"ה מצוה אותו לגור שם,² נאמר: "וַיִּזְרַע יִצְחָק בְּאֶרֶץ הַחֹמָה וַיִּמְצָא בִשְׁנָה הַחֹמָה מָאָה שְׁעָרִים וַיִּבְרְכֵהוּ ה'".³ חז"ל⁴ מסבירים שיצחק זרע תבואה, ממנה הפריש מעשר עני לעניים בשנה זו של רעב: "מלמד שנטל מעשר מממונו ונתן לעניים".

בהפרשת תרומות ומעשרות מחויב בעל היבול להפריש חלקים מסוימים מהיבול שלו ולתת אותם לאנשים ייעודיים, כגון תרומה גדולה ותרומת מעשר לכהנים, מעשר ראשון ללוויים, מעשר עני לעניים ומעשר שני עליו לאוכלו בירושלים. מצווה זו מורכבת משני חלקים - הפרשה ונתינה. משמעותה של ההפרשה היא קריאת שם, היינו לקרוא לכל חלק בשמו ובכך לייחד אותו לעניים,⁵ והנתינה היא בנתינת חלקים אלו לאנשים הראויים לקבל.

הקושי המרכזי בהפרשת תרומות ומעשרות הוא הקושי הכלכלי שעמד בפני בעל השדה. היה עליו לתת כ-20% מכלל היבול למעשר ראשון ולמעשר עני בשנים שבהם הוא נוהג. ה'וויתור' על חלק נכבד מהיבול החקלאי היה קשה מאוד בראשית ימי ההתיישבות בארץ ישראל.

כבר בעת חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל בימי בית שני נחתמה בירושלים אמנה, בה בין היתר התחייבו היהודים השבים מגלות בבל לתת את התרומות והמעשרות לראויים להם,⁶ "אולם בדורות מאוחרים יותר ירדה הזהירות בזה, ומפני כן בהרבה מקומות בתלמודים באה התוכחה על עוון ביטול מעשרות כראוי".⁷ אף בדורות מאוחרים יותר התריעו חכמי ישראל על העזובה שבמצוות התלויות בארץ וביקשו לעודד את העולים לארץ לקיים את מצוות נתינת המעשרות כתיקונה, למרות שהיא כרוכה בקושי כלכלי רב.⁸

בדברינו הבאים נתמקד במעשר עני, אותו הפריש יצחק, והוא נוהג במשך שתי שנים (ג, ו לשמיטה) במחזור השנים של המצוות התלויות בארץ, כאשר בעל היבול צריך לתת עשירית מכלל היבול לעניים, וכאמור הקושי הכלכלי באותם הימים היה גדול מאוד.

¹ בראשית (כו, א).

² ראו: הרב משה סופר (תורת משה, בראשית כו, יב ד"ה ויזרע), שבכך הקנה הקב"ה חבל ארץ זה ליצחק וזו הסיבה שהתחייב בתרומות ומעשרות כדין יכול שגדל בארץ ישראל.

³ בראשית (כו, יב).

⁴ מדרש הגדול (בראשית כו, יב); ילקוט שמעוני (תולדות רמז קיא). ראו: רמב"ם (הל' מלכים פ"ט ה"א).

⁵ בגדר זה, האם מדובר על יצירה חדשה או בירור, ראו: אתון דאורייתא (כלל ב).

⁶ נחמיה (פרק י).

⁷ עלי תמר (יומא פ"א ה"א ד"ה וזהירין).

⁸ ראו: חכמת אדם (שערי צדק שער מצוות הארץ פ"י סעיף יז).

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

הצעות פתרונות ודחיות

הרב דוד בן זמרא, הרדב"ז, האריך לתאר את סדר הפרשת תרומות ומעשרות כפי שהיה נוהג בירושלים באותם הימים. כאשר הוא מתאר את הנוהג בשנות מעשר עני הוא מציע דרך אפשרית להיפטר ממצוות נתינה זו באופן שבעל היבול יפקיר את רכושו ובכך הוא יהיה עני ויוכל 'לתת' את מעשר עני לעצמו: "יפקיר נכסיו והרי הוא עני וזוכה במעשר וחוזר וזוכה בנכסיו".⁹

דרך זו לא הייתה מקובלת על הרב יוסף אשכנזי, המכונה 'התנא מצפתי'.¹⁰ לדבריו, הפתרון שהציע הרדב"ז אין בו כדי לפטור מנתינת מעשר עני, שכן גם העני עצמו חייב לתת מעשר זה:

וכן המעשר עני גזל גמור הוי, כי אפילו יפקיר נכסיו כדין הפקר גמור, אין לו בה כלום כי אפילו העני שבישראל צריך ליתן מעשרותיו לעני אחר.¹¹

ואכן, ישנן עדויות לימנהג ירושלים שונה, בו לא השתמשו בהצעת ההפקר אלא נתנו מעשר עני לעניים,¹² אך נראה שהמנהג אותו מתאר הרדב"ז הפך לרווח, עד כדי כך שהפוסקים טרחו להתנגד למנהג זה מטעמים שונים,¹³ כשהטעם החוזר על עצמו הוא שיש בכך הערמה ודרך להיפטר מקיום המצווה, כדברי השל"ה:

מי שיש בו יראת שמים, יעשה המצווה כתיקונה ויודה לה' על שזיכהו לקיים מצווה זו ולא יבקש טצדקי למפטר נפשיה.¹⁴

מכל-מקום, ישנם פוסקים¹⁵ שכתבו שאמנם מעיקר הדין יש לתת מעשר עני לעניים, אך אם רוצה להפקיר את נכסיו ולזכות במעשר עני עבור עצמו, יכול לעשות כן כשמפקיר את נכסיו מול שלושה אנשים.

למרות הקשיים הכלכליים אותם חוו ראשוני החלוצים במושבות, יש מהם שלא חיפשו דרכים להיפטר ממצוות נתינת מעשר עני אלא נתנו לעניים את המעשר. המושבה פתח-תקוה קמה בשנת תרל"ח, שהייתה שנת מעשר עני, וכשנה לאחר מכן, מתאר תושב המקום הרב עקיבה יוסף שלזינגר¹⁶ שהוא עלה לירושלים עם גמלים נושאים יבול רב של מעשר עני לחלקו לעניי ירושלים בשכונת מאה שערים. עדויות נוספות על נתינת מעשר עני לעניים ללא חיפוש דרכי הערמה, מצויות על-גבי עיתוני היום שיצאו לאור בשנת תרנ"ה. הרב נפתלי הרץ הלוי וידנבוים¹⁷ שהיה הרב של יפו והמושבות, מתאר את נתינת מעשר עני מהיין שבמרתפי יקבי ראשון לציון: "והפרישו מעשר עני ומחלקים אותו לעניים". וכן מתוארת¹⁸ נתינת מעשר עני לעניי ירושלים מהיבול של המושבות פתח-תקוה ועקרון.

אולם ארבע שנים לאחר מכן, בשנת תרנ"ט, חלה התרופפות משמעותית בנתינת מעשר עני במושבות.¹⁹ מחמת הקושי הכלכלי, הם העלו פתרון שונה מהפקר הנכסים. הם מכרו את היבול ללא הפרשת מעשרות כלל. כאשר היבול הגיע לקונים, הם לא ידעו האם הפרישו ממנו מעשר עני או לא, ולמעשה גם הם לא הפרישו מעשר עני. מעשה זה של מכירת טבל חמור בהרבה מהפתרון לא לתת מעשר עני באמצעות הפקר הנכסים, ולכן פרסמו הרב שמואל סלנט והרב נפתלי הרץ הלוי וידנבוים מכתב חריף בו הם מאיימים לדווח לברון רוטשילד על מעשיהם הנלוזים של הכורמים, ובכך הוא

⁹ שו"ת הרדב"ז (ח"ב סימן תשל"א). כ"כ: שו"ת מטה יוסף (ח"ב יו"ד סימן ט); חידושי דינים לרבני ירושלם הקדמונים (הל' מעשרות וחלה אות סט);

¹⁰ אודותיו, ראו: הרב צבי הלוי איש הורוויץ (תולדות ר' יוסף אשכנזי התנא מצפתי, סיני ז עמוד שיא-של); אברהם משה לונץ (ירושלים ב עמוד 145); החיד"א (שם הגדולים, מערכת גדולים אות י-ק); 'והיו קורין אותו תנא שהיה שונה המשניות בניגון'.

¹¹ שו"ת הרב בצלאל אשכנזי (תשובה ב). תשובה זו היא של הרב יוסף אשכנזי, ראו: דרישה (יו"ד סימן שלא אות יא).

¹² ראו: שו"ת הלכות קטנות (ח"ב סימן קמג).

¹³ ראו: שו"ת מהרי"ט (ח"א סימן פה ד"ה וגם בדבר; השו"ת לדבריו, שם סימן כה ד"ה והמקום השני); של"ה (שער האותיות אות הקו"ף קדושת האכילה א אות קכ-קכה); חכמת אדם (שערי צדק שער מצוות הארץ פ"י סעיף טז); ארץ חפץ (כהנוב, הל' תו"מ נתיב ד סעיף כו); האדרי"ת (אחרית השנים פ"ה אות כה); המעשר והתרומה (פ"א בית האוצר ס"ק ל); כרם ציון השלם (ח"ג הלכות פסוקות פרק מב סעיף יז). של"ה (שער האותיות אות הקו"ף קדושת האכילה א אות קכה).

¹⁴ חרדים (פרק נב אות יח; שם אות כ); הרב חיים יצחק מוסאפיה (חיים וחסד חדושי דינים הל' מעשרות וחלה אות סט); פאת השולחן (סימן יג סעיף ב); המעשר והתרומה (פ"א סעי' נז) בשם י"ש אומרים'.

¹⁵ ברית עולם האחרון (סח ע"א בהערה). ראו גם: עלי תמר (תענית פ"א ה"ד ד"ה חד ב"ג); (אורח דוד (בהר"ן, עמוד תקיג); תורת יחיאל (שלזינגר, בראשית עמוד לה).

¹⁷ בתוך: עיתון 'המליץ' (מיום ו' כ"ד מרחשוון תרנ"ה).

¹⁸ בתוך: עיתון 'הבצלתי' (מיום ו' ח' סיוון תרנ"ה).

¹⁹ ראו: עיתון 'הצפירה' (מיום ב' ט"ו אלול תרנ"ט).

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

יימנע לרכוש מהם את הענבים ליקב בראשון-לציון. לאחר שלוש שנים, בשנת תרס"ב, שוב הגיע מכתב אל המושבות מרבני ירושלים, בו הם מעוררים את החקלאים להפריש ולתת מעשר עני.²⁰

הפרשה ללא נתינה

עשרות שנים לאחר מכן, מתאר רבה של ירושלים הרב צבי פסח פראנק²¹ את מנהג חקלאי המושבות שאמנם היו מפרישים תרומות ומעשרות אך לא היו נותנים מעשר עני לעניים, שכן לדבריהם הם בעצמם עניים. כפי שהסברנו, מצוות הפרשת תרומות ומעשרות מורכבת משני חלקים - קריאת שם ונתינה, כלומר האדם צריך ליעד ולייחד כל חלק מהתרומות ומעשרות ולקרוא לו בשמו, ולאחר-מכן לתת את החלקים לראויים לקבלם. כדי להתיר את איסור הטבל, די בקיום החלק הראשון של ההפרשה וקריאת שם.

כעת שואל הרב פראנק, האם אדם שמפריש תרומות ומעשרות בכוונה שלא לתת, אמנם לא קיים את מצוות הנתינה אך מכל-מקום היבול אינו אסור עוד באיסור טבל, או שמא חוסר קיום הנתינה מהווה חיסרון בהשלמת המצווה של ההפרשה ובכך עדיין היבול אסור באיסור טבל?

שאלה זו תלויה במחלוקת הרמב"ם והרמב"ן במניין המצוות. לדעת הרמב"ם,²² מצוות הפרשת תרומות ומעשרות היא מצווה אחת המורכבת מפרטים שונים, כהפרשה ונתינה. לדבריו, הפרשה ללא נתינה מהווה חיסרון בשלימות המצווה, וכיון שלא הושלמה המצווה בנתינה היבול עדיין אסור באיסור טבל.²³

אך הרמב"ן²⁴ סבור שיש למנות את ההפרשה והנתינה לשתי מצוות נפרדות. לדבריו, אדם שמפריש מעשרות ולא נותן, אמנם לא קיים את מצוות הנתינה אך כיון שקיים את מצוות ההפרשה, אין היבול אסור עוד באיסור טבל.²⁵ למעשה, הכריע הרב פראנק שאדם שהפריש על-דעת לא לתת את המעשרות, פקע היבול מאיסור טבל ואין העדר הנתינה מהווה חיסרון בעצם המצווה.

²⁰ בטוב ירושלים (עמוד רלו-רלו).

²¹ שו"ת הר צבי (זרעים ח"א סימן מד).

²² רמב"ם (ספר המצוות שורש יב).

²³ ראו: מגילת אסתר (ספיה"צ שורש יב ד"ה נראה לי); שו"ת קנאת סופרים (סימן קח); שו"ת שואל ומשיב (מהדורה תליתאה ח"א סימן תלג ד"ה עוד נראה לי); מהדורה רביעאה ח"ג סימן מד ד"ה וראיתי בשעה"מ); תשובה מיראה (הלי שמיטה ויובל פ"ג הי"א-ה"י"א ד"ה ובעניותי); דברי ישראל (בתוך: חכמת אדם, שער מצוות הארץ פ"י ס"ק י; ראו גם בדבריו בנחמת אליעזר, שם פ"א ס"ק ג ד"ה והנה להלן); שו"ת (יו"ד סימן שלא ס"ק נא); מלבושי יו"ט (ח"ב קל וחומר סימן יג ד"ה ע"כ); הראי"ה קוק (בתוך: התורה והארץ ח"ב עמוד 17-18). ראו עוד: אשל אברהם (ניימארק), מהדורה שנייה פירות גינוסר סימן ו ד"ה ונ"ל לתמוך; שם סימן ז ד"ה והנה במה), שהביא ראיות לשיטה זו. בטעם דעה זו, ראו: אשל אברהם (שם סימן ו ד"ה והנה גאון); הרב אהרן זולנסקי (וזאת ליהודה, בדן מפריש תרומה על מנת שלא לתת, אות א ד"ה והנה בטעם); כפי אהרן (תנינא סימן ל ד"ה והנה בטעם).

²⁴ רמב"ן (השגות לספיה"צ, שורש יב ד"ה וכן הדין השני).

²⁵ ראו: ר"י קורקוס (הלי מעשר שני ונטע רבעי פ"א הי"א); משנה למלך (הלי תרומות פ"י הי"א); ראשי בשמים (ראבין, מערכת מ' אות טז); אבן שלמה (אויערבאך, שבת יז ד"ה גמ' גידולי תרומה); חזון איש (מעשרות סימן ז ס"ק כד; קונטרס הלכות תרומות ממרן החזו"א זצ"ל, נדפס בסוף דרך אמונה ח"ג, סימן א סעיף ו); יריעות שלמה (לעוויטאן, סימן מז אות ו); הרב ירוחם פישל פערלא (ביאור לספיה"צ לרס"ג, עשין סה-סו ד"ה עוד הביא הרמב"ן, עמוד 556); הרב אברהם יעקב ניימארק (קובץ אהל תורה ירושלים, שנה ראשונה חוברת ז-ח סימן נו ד"ה והנה עצם); הרב שמואל יודלביץ (מעיל שמואל, זרעים דף כט ע"א, בעניין שליחות בתרומה אות ה ד"ה ובוזה נמי; שו"ת מעיל שמואל, מצוות התלויות בארץ סימן יב אות ה); הרב יהושע חיים קסובסקי (אזכרה, קובץ לזכרו של הראי"ה קוק ח"ה עמוד כה); ספר ארץ ישראל (עמוד קכה סימן ו אות א); שו"ת משפטי עוזיאל (ח"י סימן צט ד"ה תו חזיתיה); הרב שלמה זלמן אוירבך (שו"ת מנחת שלמה, ח"א סימן נג אות א ד"ה ידוע; שם סימן ס אות א; שם סימן סב אות י ד"ה נראה שכל; קונטרס לאפרושי מאיסורא, בתוך: מעדני ארץ, הלי תרומות ח"ב סימן ה פ"א אות א; שם פ"ב אות ג); שו"ת ציץ אליעזר (ח"ד סימן י ענף ב); שו"ת תשובות והנהגות (ח"ד סימן רנה ד"ה וממילא נראה); דרך אמונה (הלי תרומות פ"ג הי"ח ס"ק עח; שם פ"ו הי"א ס"ק ג).